

ТОТАЛІТАРИЗМ: ЯК ЗБЕРЕГТИ У СОБІ ЛЮДИНУ

Тема 9

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАНЯТТЯ

Перегляд фільму загострює запитання: «Чому так могло статися?» і водночас спонукає до розуміння, що людина в недемократичному, тоталітарному суспільстві може втратити себе як індивідуальність, особистість, перетворитися на «гвинтик» системи. Тоталітаризм як соціальна система і політичний режим деперсоніфікує особистість через жорстку (і жорстоку) диференціацію на «своїх» («правильних», «вищих») та «чужих», уніфікацію всіх за логікою цієї поляризації та приниження людини, котра перетворюється на «матеріал» для укріплення та розвитку цієї системи. У Німеччині часів III Райху та СРСР за часів Сталіна сама держава перетворилася на головного злочинця. Масові репресії, «легалізовані» вбивства (зокрема через «публічні» судові процеси) «звільнили» людину від відповідальності.

Розуміння цих обставин та наслідків впливу тоталітарної ідеології на пересічного громадянина необхідно для відповіді на непрості запитання, які виникають під час перегляду фільму.

Німецький солдат айнзацгрупи чи колаборант-поліцейський, пересічний селянин чи міський житель, затиснуті в «лещата» тоталітарного режиму й відповідної нацистської чи більшовицької ідеології, часто втрачали соціальні орієнтири й волю до прийняття особистого рішення.

Для стимулювання такого обговорення необхідно допомогти учням зрозуміти природу тоталітаризму та репресивні засоби «поневолення думки».

Цілі уроку	<ul style="list-style-type: none"> ■ Поглибити розуміння тоталітаризму як антигуманного суспільного режиму, що нівелює особистість та унеможлиблює її розвиток. ■ Пояснити, яким чином тоталітарна система спотворює та перекручує загальнолюдські та особистісні цінності та ідеали. ■ Формувати особисте ставлення до людини як вільного члена спільноти, самоцінності, мети, а не засобу для соціальних інституцій.
Ключові слова і поняття	Тоталітаризм, диктатура, ідеологія, фашизм, нацизм, авторитаризм, расова теорія
Методичні прийоми та техніки	Робота в групах, формальний та змістовний аналіз візуальних і текстуальних пропагандистських джерел, порівняльний аналіз джерел, метод ПРЕС
Зв'язок з іншими заняттями посібника	Євреї, роми... Хто наступний? Як подолати етнокультурні стереотипи? У чому згубність пропаганди? «Банальність зла»: чому Голокост став можливим?
Час	40-60 хвилин

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. [10-15 хв.]

Роздайте учням по два конверти, на яких написані адреси відправника й отримувача у різних форматах.

Наприклад:

1 конверт

Олександру Кушнірчуку
46, Липова
Нові Санжари
Полтавська область
УКРАЇНА

2 конверт

УКРАЇНА
Полтавська область
Миргород
Чайковського, 53
Степаненко Марії

Поясніть, що перший варіант написання в Україні увійшов у практику лише нещодавно, а в радянські часи використовувався саме другий варіант.

Нехай учні висловлять припущення, чим це пояснюється.

Вислухайте відповіді.

 Перегляньте з учнями фрагмент №1 (роздуми режисера) [2:12].

- Що говорить автор фільму про людину в радянські часи?
  - Яким було ставлення держави до простої людини?
  - Як можна пояснити таке ставлення?
- Надайте учням визначення тоталітаризму та його ознаки.

2. [10-15 хв.]

Запропонуйте учням в малих групах розглянути фотографії (роздавальний матеріал 1) та відповісти на такі запитання:

- Що спільного між ними? Чим це можна пояснити?
- З якою метою ці фото могли бути використані?
- Які ознаки тоталітаризму вони підтверджують?
- Як почував себе пересічний громадянин у цих умовах?

 Запропонуйте **переглянути фрагмент №2** (Феня Клейман, яка пережила Голокост) [0:40].

- Що говорить свідок про ставлення радянської влади до пересічної людини?
- Чому жителі Західній Україні розчарувалися в радянській владі?

Розкажіть учням про класові чистки в Західній Україні в 1939–1940 рр. під час встановлення радянської влади.

3. [10-15 хв.]

Зачитайте учням вислів Муссоліні :

Я прикладаю нелюдських зусиль, щоб просвітити цих людей. Вони мусять зрозуміти, що стануть зрілими, лише підкоряючись. Коли вони навчаться покірності, вони повірять в те, що я кажу, і тоді підуть маршем, стрункими колонами під мою команду...

Попросіть виділити ключове слово в цьому фрагменті та пояснити його роль.

Покажіть фрагмент №3 (хроніка) [1:10].

Запитайте учнів:

- Хто ці люди? Що з ними відбувається?
- Яке враження від кадрів хроніки?
- Як ви думаєте, чому режисер вставив кадри хроніки у фільм, де зняті військовополонені, адже прямого зв'язку з тим, про що говорять свідки у фільмі, немає?
- Завдяки чому людину можна перетворити на елемент маси, натовпу?

Нагадайте учням плани нацистської держави стосовно населення на окупованих територіях. Розкажіть про наказ сталінського керівництва №227 «Ні кроку назад» (матеріал для вчителя).

Запитайте, що таке «ціна життя». Чи мало життя або доля людини ціну в радянському чи нацистському суспільствах? Попросіть учнів аргументувати свої відповіді, можливо, посилаючись, зокрема, на твори художньої літератури, які вони вивчають у школі.

Спогади свідків, аналіз експертів про німецький та радянський тоталітарні режими представлені в матеріалах для вчителя.

4. [10-12 хв.]

Об'єднайте учнів у малі групи.

Роздайте фотографії (роздавальний матеріал 2).

Попросіть групи дати відповіді на запитання:

- Хто зображений на фотодокументах?
- В який час і з якою метою могли створюватися фотографії?

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Тоталітаризм¹ (від пізньолат. *totalitas* – повнота, цілність і *totalis* – увесь, повний, цілий) – напрям політичної думки, що виправдовує необмежене одержавлення суспільного життя (термін «тоталітаризм» на позначення засобу обґрунтування політичної практики італійського фашизму був запропонований Дж. Джентіле); форма державного устрою, що відзначається повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами суспільства.

Об'єктивні передумови виникнення тоталітаризму: особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізму, що поєднувала процеси швидкого руйнування структур традиційного суспільства з формуванням підвалин масової суспільної організації; одержавлення суспільного життя в міру розвитку державно-монополістичного капіталу, посилення соціальних функцій держави; створення системи масових комунікацій і засобів масової інформації, здатних формувати суспільну свідомість за уможливленими проектами радикального перевлаштування соціуму.

Суб'єктивні передумови тоталітаризму – масові соціальні фрустрації (розчарування), які виникали внаслідок порушення традиційних цінностей, вимушеної самотності, соціального відчуження. Важливим чинником генезису деяких форм тоталітаризму стали мотиви відродження величі нації або національного реваншу (реакція на військову поразку, позбавлення національно-державної ідентичності тощо).

Ідейним джерелом тоталітаризму виступали соціальні та національні утоpii початку ХХ ст. Політичні провідники тоталітаризму – масові вождистські партії, які виникли у першій чверті ХХ ст. і прагнули до монополізації державної влади, претендуючи водночас на творення «нового світу» або «нового порядку» згідно зі запропонованими ними національними або соціальними символами віри. Соціальну базу тоталітаризму становили маргінальні або люмпенізовані групи і прошарки населення, які були найсприйнятнішими до пропаганди тоталітаристських доктрин.

Масового поширення слово «тоталітаризм» набуло після виходу у світ книги філософа Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951 р.). Тоді ж

¹ Горбатенко В. Політологічний словник. – К.: Генеза, 1997. – С.258-260.

Дж. Талмон увів термін «тоталітарна демократія» для характеристики режиму, заснованого на примусі, в якому громадяни, формально маючи виборче право, на практиці не мають змоги впливати на процес прийняття державних рішень.

Характерні риси тоталітарного суспільства:

- Наявність однієї всеосяжної ідеології, на якій побудована політична система суспільства.
- Наявність єдиної партії, як правило, керованої диктатором, що зливається з державним апаратом.
- Украй висока роль державного апарату, проникнення держави в усі сфери життя суспільства.
- Агресивна зовнішня політика.
- Істотне обмеження індивідуальних цивільних прав і свобод.
- Масові репресії й терор, непередбачуваність і правова сваволя з боку силових структур.
- Централізоване державне планування економіки або державне регулювання.
- Жорстка цензура та ідеологічна монополія держави в засобах масової інформації.
- Маніпуляція масовою свідомістю населення через партійно-державну пропаганду.
- Пропаганда необхідності безперервної боротьби з справжніми або уявними ворогами.
- Насадження культу вождя.

Наказ № 227: «Ні кроку назад»

Довгий час не згадувався офіційною радянською історіографією, хоч і відіграв значну роль у кризовий час Великої Вітчизняної війни. Саме цим наказом усі солдати та офіцери, що відступали під час бою, військовополонені чи ті, хто потрапив в оточення, оголошувалися зрадниками. За цим наказом створювались загороджувальні загони для попередження несанкціонованого відступу військ².

---

² Більше інформації по цій темі можна отримати зі статті П. Аксенова «Ни шагу назад!» (<http://vip.lenta.ru/topic/victory/nishagunazad.htm>)

Можливо, частина учнів дивилася телевізійний серіал «Штрафбат», і тому може розповісти однокласникам про свої враження і розуміння теми.

28 липня 1942 р., м. Москва

Ворог кидає на фронт дедалі нові сили й, незважаючи на значні для нього втрати, лізе вперед, рветься вглиб Радянського Союзу, захоплює нові райони, спустошує й плюндрує наші міста й села, гвалтує, грабує й вбиває радянське населення. Бої йдуть у районі Воронежа, на Дону, на півдні біля воріт Північного Кавказу. Німецькі окупанти рвуться до Сталінграду, до Волги і прагнуть будь-якою ціною захопити Кубань, Північний Кавказ із їхніми нафтовими та хлібними багатствами. Ворог вже захопив Ворошиловград, Старобельськ, Россош, Куп'янськ, Валуйки, Новочеркаськ, Ростов-на-Дону, половину Воронежа. Частина військ Південного фронту, йдучи за панікерами, залишила Ростов і Новочеркаськ без серйозного опору і без наказу з Москви, зганьбивши свої прапори.

Населення нашої країни, яке з любов'ю й пошаною ставиться до Червоної Армії, починає розчаровуватися в ній, втрачає віру в Червону Армію, а багато хто з них проклинає Червону Армію за те, що вона віддає наш народ під ярмо німецьких гнобителів, а сама втікає на схід. [...]

Чого ж у нас не вистачає?

Не вистачає порядку й дисципліни в ротах, полках, дивізіях, у танкових частинах, в авіаескадрильях. У цьому тепер наш головний недолік. Ми маємо встановити в нашій армії суворий порядок і залізну дисципліну, якщо ми прагнемо врятувати становище й відстояти свою Батьківщину. [...]

Відтепер залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політрука повинна бути вимога – ні кроку назад без наказу вищого командування.

Командири роти, батальйону, полку, дивізії, відповідні комісари й політруки, відступаючи з бойової позиції без наказу згори, є зрадниками Батьківщини. З такими командирами та політруками й чинити слід як зі зрадниками Батьківщини. [...]

Після свого зимового відступу під натиском Червоної Армії, коли в німецьких військах розхиталася дисципліна, німці для відновлення дисципліни вжили певних суворих заходів, що привели до непоганих результатів. Вони сформували 100 штрафних рот із бійців, винних у порушенні дисципліни через боягузтво чи нестійкість, поставили їх на небезпечні ділянки фронту й наказали їм спокутувати кров'ю свої гріхи. Вони сформували, далі, близько десятка штрафних батальйонів із командирів, винних у порушенні дисципліни через боягузтво чи нестійкість, позбавили їх орденів, поставили їх на ще небезпечніші ділянки фронту й наказали їм спокутувати свої гріхи. Вони сформували, нарешті, спеціальні загороджувальні загони, поставили їх позаду нестійких дивізій і наказали їм

розстрілювати на місці панікерів у разі спроби самовільного залишення позицій або спроби здатися у полон. Як відомо, ці заходи виправдали себе, і тепер німецькі війська б'ються краще, ніж вони билися взимку. І як наслідок, німецькі війська мають добру дисципліну, хоч у них немає високої мети захисту своєї батьківщини, а є лише одна грабіжницька мета – підкорити чужу країну, а наші війська, що мають мету захисту своєї зганьбленої Батьківщини, не мають такої дисципліни й зазнають через це поразки.

Чи не слід нам повчитися у цій справі у наших ворогів, як вчилися в минулому наші предки у ворогів і одержували потім над ними перемогу?

Я вважаю, що слід.

Народний комісар оборони
Й.СТАЛІН

Фрагменти з порівняльного аналізу нацистського та радянського тоталітарних режимів французького літературознавця Жоржа Ніва³

Нацистський табір було задумано, як *anus mundi*⁴, звалище, вигрібна яма людства. За зведену огорожу зігнано «нечистих». Це огорожа генетична (за допомогою стерилізації) або тотальна (фізичне винищення). Табір починає з реалізації рабства, потім переходить до гноблення іншого, якого подано як істоту нечисту, диявольську. Зусиллями пропаганди створюється образ прислужника Сатани (він опирається владі й підсилює всі негативні тенденції в суспільстві), руйнівника, якого необхідно розчавити. До цього «полюса нечистоти» втягнуто всі рівні культури – пам'ять, історію, соціальні та особисті стосунки. Сконструйований механізм працює на «дияволізації» іншого та ненависті до нього.

Радянський табір, вочевидь, хитався між різними точками зору щодо себе: з одного боку, це *anus mundi*, з іншого – утопія. Оскільки спершу табір був предметом особливої гордості нової влади, її улюбленим дітищем, «виставковим залом», де здійснювалося головне – перетворення людства. Табір – школа ентузіазму, проте недалекоим є «той рік, місяць і день, коли відпаде необхідність у виправних таборах, коли всі зіллються

³ Ніва Ж. Возвращение в Европу. – М.: «Высшая школа», 1999. – 304 с. <http://nivat.free.fr/livres/evropa/17.html>

⁴ Вираз «*anus mundi*» знаходимо в освенцимському щоденнику доктора Кремера: «5.IX.1942. Сьогодні після обіду асистував при особливій процедурі для в'язнів жіночих таборів (ці табори – найжахливіше, що я коли-небудь бачив). Доктор Тіло був правий, коли говорив мені сьогодні вранці, що ми – в анусі світу».

в єдиному русі побудови соціалізму...» Так писав Горький про працю десятків тис. ув'язнених, які будували Біломорканал. Насправді ж одного чудового дня оспівування таборів закінчилося: утопію було реалізовано, і вони перетворилися на *anus mundi*, куди прямували незліченні ешелони, переповнені жертвами «чисток».

У нацистському таборі теж був присутній дидактичний, моралізаторський пафос, хоча й меншою мірою. Порівняння між двома фабриками нелюдності багатьом і досі важко дається. З одного боку – систематичне винищення цілого народу, в тому числі старих і дітей. З іншого – планомірна ліквідація класів або соціальних груп, розділення родин, плекання в дітях ненависті до батьків. Сталінський табір не користувався «Циклоном Б», але в цілому на його рахунку значно більше смертей. Приховано всюдишність табору, яка паралізує підданих тоталітарної держави, в тому, що радянські зеки називали «великою зоною» всю країну.

Фрагмент з роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський»⁵

А друге – що вагони в ньому зовсім нової й зовсім надзвичайної конструкції. Насамперед вхід до вагону був, а виходу не було. Вірніше, був і вихід, але в ті самі двері, одні й єдині. Чудесне удосконалення! А для контролю то просто геніально! Це цілком в дусі цієї епохи, в дусі цієї країни, в дусі філософії, моралі й світогляду її вождів та ідеологів. В дусі нової, уніфікаційної ери. Геніально! Одні двері, щоб легше було за людиною стежити, легше тією людиною «керувати». Добираться до вагона в ті двері треба було по спеціально причепленій драбинці... Це, бач, товарний вагон, спеціально пристосований для пасажирів.

Ернст Юнгер, фашистський філософ⁶

Прекрасним і страхітливим видовищем є рух дедалі одноманітніших за своєю формою мас. Кожен із цих рухів сприяє тому, що вони захоплюють все сильніше й безжальніше, й тут діють такі види примусу, які сильніші, ніж тортури: вони настільки сильні, що людина вітає їх із радістю. За кожним виходом щастя, її підстерігають біль та смерть.

⁵ Багрянний І. *Сад Гетсиманський* – К.: Наук. думка, 2005.

⁶ http://zhurnal.lib.ru/m/magid_m_n/

Бруно Беттельхайм, психолог, в'язень німецького концтабору⁷

Табори слугували кільком різним, хоч і пов'язаним між собою цілям. Головна – зруйнувати особистість ув'язнених і перетворити їх на слухняну масу, де неможливий ані індивідуальний, ані груповий опір. Інша мета – тероризувати решту населення, використовуючи в'язнів і як заручників, і як страхітливий приклад у разі опору.

Олександр Солженіцин, Нобелівський лауреат, в'язень ГУЛАГу⁸

У різні роки й десятиліття слідство по 58-й статті МАЙЖЕ НІКОЛИ й не було з'ясуванням істини, а тільки й полягало у неминучій брутальній процедурі: нещодавно вільну, часом горду, завжди непідготовлену людину – зігнути, протягти крізь вузьку трубу, де б їй дерло боки крюками арматури, де б їй неможливо було дихати, так щоб заблагала вона про інший кінець – а інший-то кінець викидав її вже готовим аборигеном Архіпелагу й вже на обітовану землю.

Наша доля потрапити до смертної камери не тим вирішується, що ми зробили щось або чогось не зробили, – вона вирішується крутінням великого колеса, ходом зовнішніх могутніх обставин. [...] А справжній посадочний закон тих років був – заданість цифри, рознарядки, розверстки. Кожне місто, район, кожна військова частина одержували контрольну цифру й були змушені виконати її у строк. Усе інше – від вправності оперативників. [...] Органи найчастіше не мали глибоких підстав для вибору – яку людину заарештувати, яку не чіпати, а лише досягали контрольної цифри.

В'ячеслав Молотов, Голова Ради народних комісарів СРСР (1930–1941)⁹

1937 рік був необхідним. Якщо врахувати, що ми після революції рубали праворуч і ліворуч, отримали перемогу, але рештки ворогів різних напрямів існували... Ми зобов'язані 37-му року тим, що в нас під час війни не було п'ятої колони.

Коментар упорядників. Жертвами репресій 1937–1938 рр. у СРСР стали до трьох мільйонів осіб, із них близько мільйона було розстріляно.

⁷ <http://vapp.ru/docs/psygosp/bettel/>

⁸ Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. – М.: «Искусство», 1990.

⁹ Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. – М.: ТЕРРА, 1991. – С. 389.

Фрагмент з роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський»

Далі сидить теж старенький чоловік, український есер, перший директор Першої Української Гімназії в Харкові Кулинич, дуже подібний до славетного поета Слобожанщини, Якова Щоголіва; тільки ж Щоголів, мабуть, і після смерті не був такий худий, аж чорний, як цей Кулинич. За цим сидів інженер Н. – автор проекту цієї самісінької тюрми! Він збудував цю тюрму в 1931 році, а тепер сам сидить у ній! На ньому повторилася практика древньо-єгипетських фараонів, що відтинали будівничим голови.

Рекомендована література для вчителя

Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і Літера, 2002.

Багряний І. Сад Гетсиманський. – К.: Наук. думка, 2005. – 547 с.

Головатенко А.Ю. Тоталітаризм ХХ века. Матеріали для изучающих историю и обществоведение. – М.: Школа-пресс, 1992.

Драбкин Я.С., Комолов Н.П., Дамье В.В., Шубин А.В., Корчагина М.Б. Тоталітаризм в Европе ХХ века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. – М.: РАН; Институт всеобщей истории, 1996.

Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006.

Кершоу Я. Гітлер. – К.: Мегатайтп, 2000.

Нива Ж. Возвращение в Европу. – М.: «Высшая школа», 1999, 304 стр.

Любин В.П. Преодоление прошлого: споры о тоталитаризме [аналитический обзор]. – М.: ИНИОН РАН, 2005.

Лукьянов В.Ю. Идеология и бюрократия в тоталитарном государстве: сопоставление государственно-политических систем Германии и СССР в период 30-х годов ХХ века. – СПб: Герда, 2005.

Попович М. Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005.

Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – Л.: Літопис, 2000.

ДОДАТКОВІ СТРАТЕГІЇ РОБОТИ

Учням можуть бути запропоновані вправи по роботі з візуальними джерелами інформації, що відображують різні прояви тоталітаризму.

Одним з ефективних прийомів такої роботи є робота з візуальними рядами.

Об'єднайте учнів у малі групи.

Роздайте кожній групі окремий комплект візуальних джерел (роздавальний матеріал 1).

Визначте час на опрацювання цих джерел і поставте завдання:

розташувати візуальні джерела в логічній послідовності, яку учні визначають самостійно, та підготувати коротку розповідь на тему: «Тоталітаризм – це такий політичний режим, у якому відсутня повага до життя окремої особистості».

РОЗДАВАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ 1

© Український центр вивчення історії Голокосту

Фото 9.5. Спортивний парад на Червоній Площі, Москва.

© USHMM, courtesy of William O. McWorkman, (08063)

Фото 9.6. Бальдур фон Ширах (вітає), лідер гітлер-югенду, та Юліус Штрайхер, редактор антисемітської газети «Дер Штюрмер», приймають парад гітлер-югенду в Нюрнбергу, 1933

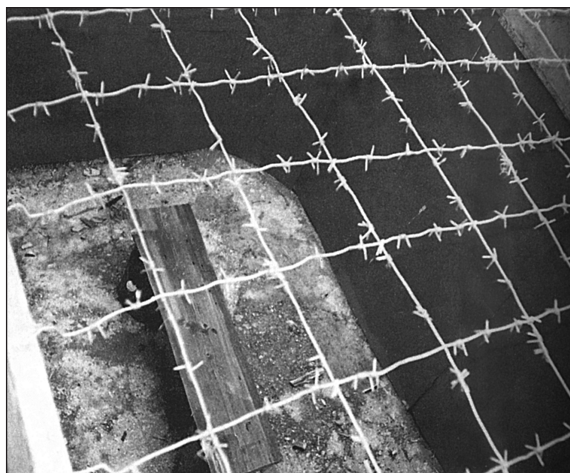
© USHMM courtesy of National Archives and Records Administration, College Park

Фото 9.7. Німецькі громадяни вітають Адольфа Гітлера на відкритті 11 Олімпіади в Берліні, 1936

© Фото Олександра Войтенка

Фото 9.8. Ключі, відібрані у в'язнів табору смерті Белжець

© Фото Олександра Войтенка

Фото 9.9. Дворики для прогулянки табору особливо суворого режиму ВС-389/36 (с. Кучино Чуковського р-ну Пермської обл.)